

Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde –DAn Eki ile Yapılan Pekiştirme

Işılay Işıktaş Sava*

Özet: Hâl ekleri isimlerin cümle içinde diğer kelimelerle münasebetlerini sağlayan eklerdir. Ancak onlar bu görevlerinin dışında da kullanılmaktadır. Çıkma hâli, ayrılma hâli, uzaklaşma hâli, ablatif hâli vb. gibi çeşitli terimlerle adlandırılan –DAn ekinin uzaklaşmayı, ayrılmayı göstermesinin yanında başka fonksiyonları vardır. Bu fonksiyonlarından biri de pekiştirme fonksiyonudur. Bu yazıda –DAn çıkma hâli ekinin Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki pekiştirme unsuru olarak nasıl kullanıldığı örnekler verilerek incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: çıkma hâli, pekiştirme, Kırım Tatar, Kazan Tatar, Başkurt Türkçesi

Strengthening Modifier Role of The Suffix “-DAn” in Crimean Tatar, Kazan Tatar and Bashkir Languages

Abstract: Case endings define the relation of nouns with the other words in sentences. However, they can be used for other purposes, too. The suffix –DAn which is known with its ablative role has other functions such as strengthening modifier role. This article examines the strengthening modifier role of the suffix –DAn in Crimean Tatar, Kazan Tatar and Bashkir languages by providing examples.

Key words: Ablative, strengthening modifiers, Crimean Tatar, Kazan Tatar, Bashkir

Giriş

Türk dilinde bir kelimenin anlamını kuvvetlendirmek için çeşitli pekiştirme yollarına başvurulur:

a) Ad, sıfat ve zarfların açık veya kapalı ilk hecelerinin *p*, *m*, *r*, *s* ünsüzlerinden biriyle kapatılarak meydana gelen hece pekiştirilerek kelimenin

* Araş. Gör. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara isilay@gazi.edu.tr

başına eklenir. Bu yolla adın veya fiilin taşıdığı anlam güçlendirilir: *kupkuru, sımsıkı, büsbütün, bambaşka... vb.* Pekiştirilmiş kelimelerde anlamı daha da güçlendirmek için, asıl kelime ile pekiştirme hecesinin arasına /A/ ünlüsü eklenebilir: *yap-a-yalnız, düp-e-düz, ser-e-serpe* gibi.

b) *Dahi, dA, ki bile* vb. edatlar, cümle içinde dikkat çekmek veya anlamı kuvvetlendirmek istenilen kelimelerin ve kelime gruplarının yanında pekiştirme işleviyle kullanılabilir (Korkmaz 2010, Vardar 2007): *Sınıf o kadar kalabalıktı ki, sınıfta oturulacak yer yoktu. Sizden af dilese bile kabul etmeyin.*

c) Ad veya ad soylu bir kelimenin sonuna, anlamı güçlendirmek ve pekiştirmek için ek veya ekleşmiş edat getirilebilir. Bu eklerin başlıcaları +Ok, +k, +ÇA, +ÇAk, +kInyA>kIyA, +yme>+mA, +m'dir: *ET. timinök (timin+ök: hemencecik); neçük (<neçe+ök: nasıl); TT. biricik (<bir+i+cik) vb.* (Korkmaz 2010a: 175). Eski Türkçede işlek olarak kullanılan bu ekler günümüz yazı dillerinde ve lehçelerde varlıklarını daha seyrek olarak sürdürmektedir.

Türk yazı dillerinde bunlardan başka pekiştirme yolları da vardır. Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde -DAn çıkma hâli eki ile yapılan pekiştirme, bunlardan biridir. Kavramlar arasındaki karşılaştırma sırasında -DAn eki, tekrar edilen iki kelimedenden birincisinin sonuna eklenir. Böylece ortaya çıkan kelime grubu, anlamı pekiştirilmiş bir isim, sıfat veya zarf olarak kullanılır: *Dülberden dülber* kız (Üseyinov, 2005: 68), *Çoqtan çoq sağoluñız (konuşma dili), Maturlarnıñ maturınnan matursıñ “Güzeller güzelinden daha güzelsin”* (Özkan, 1994: 200) gibi. Bu yapının oluşmasında -DAn ekinin önemli bir rolü vardır.

İsimlerin cümle içinde diğer kelimelerle münasebetlerini sağlayan hâl ekleri, bu görevlerinin dışında da kullanılmaktadır. Çıkma hâli eki, ayrılma hâli eki, uzaklaşma hâli eki, ablatif eki vb. terimlerle adlandırılan -DAn eki, öncelikle uzaklaşma, ayrılma, çıkma bildirerek ismi yüklemeye bağlar. Ancak ekin, başka işlevleri de olduğu bilinmektedir. (bkz. Buran 1996, Ergin 2011: 235, Karacaer 2006, Karahan 2012, Korkmaz 2003b. gibi). Bu işlevlerden biri de yukarıdaki örneklerde görülen “pekiştirme” işlevidir.

1. Tarihi Lehçelerde Çıkma Hâli Ekleri

Talat Tekin “*Orhun Türkçesi Grameri*” kitabında adların bulunma-çıkma hâli için -DA'nın kullanıldığını, -tAn'ın ise birkaç yer zarfında görüldüğünü belirtir. -DA'nın adlar arasında karşılaştırmalarda da kullanılmasına “*Ötükan yış+da yig idi yok ärmiş-Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş.*” örneğini verir (2003: 113-114).

“*Orhun Türkçesinde olduğu gibi Uygurcada da bulunma hâli eki +da /+de, +ta /+te bulunma yanında ayrılma, çıkma da ifade eder.*” diyen Kemal

Eraslan (2012 a: 145), *Eski Uygur Türkçesi Grameri* 'nde örneklerle –DA ekinin kullanım özelliklerini anlatır. Ayrıca eserinde çıkma hâli ekinin yapısı hakkındaki çeşitli görüşlere yer verir. Ekin işlevlerinden söz etmez (Eraslan 2012).

Codex Cumanicus'ta –DAn ekinin “ayrılma” dışında zaman, yer, sebep belirtmek için kullanıldığına değinilmekte ve bu işlevler örneklendirilmektedir. Ancak ekin pekiştirme işlevine yer verilmemiştir (Gabain 1998: 89-90).

Karahanlı Türkçesinde ayrılma, çıkma, menşe anlamlarıyla kullanılan –DA ekinin karşılaştırma işlevi de vardır : *esizrāk* “herkesten daha kötü”, *kızda kızrak* “kuttan daha kıt” gibi. Aynı dönem metinlerinde aynı işlevlerde kullanılan başka bir ek de –DIn'dır. Mansuroğlu –DIn ekinin bu işlevlerle –DA ekinden daha sık kullanıldığını ifade eder (1998: 153).

Necmettin Hacıeminoğlu, “*Harezm Türkçesi ve Grameri*” adlı kitabında, incelediği eserlerde çıkma hâlinin –DIn ekiyle yapıldığını bunun yanı sıra bazı örneklerde –DAn şeklinin mevcut olduğunu belirtir, ekin işlevlerine değinmez (1997: 64).

Eckmann, “*Çağatayca El Kitabı*” adı eserinde ekin karşılaştırma işlevinden şöyle söz etmektedir: “*Ablatifin karşılaştırma sıfat ve zarflarıyla veya bir karşılaştırma duygusu uyandıran kelimelerle kullanıldığında ablatif, kendisiyle karşılaştırma yapılan şeyi bildirir: süçügrekdür sözüñ şehd ü şekerdin “senin sözlerin bal ve şekerden tatlıdır.”*”(2005: 72-76).

Gürer Gülsevin, “*Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*” adlı kitabında çıkma hâlini; şekilleri ve kullanılışı olarak iki bölümde incelemiş, ekin on üç farklı işlevi içinde karşılaştırma işlevine de değinmiştir: “*-Ayrılma hali eki almış kelimelerden sonra sıfat gelirse, mukayese ilgisi kurmuş olur: bir söz aydam kim şekerden tatlırak; ayıttilar, oddan katı ne ola.*” (2007:62)

“Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu” adlı yazısında bu ekin yapısı ve teşekkülü ile ilgili görüşlere yer veren Kemal Eraslan, yazısının sonunda kendi görüşlerini dile getirmiş, ekin işlevlerinden bahsetmemiştir (1996: 384).

Muharrem Ergin, ekin uzaklaşma, ayrılma, çıkma yanında başka işlevleri de olduğunu şöyle ifade etmiştir: “*Ablatifin bu geniş manasıyla uzaklaşma ana fonksiyonu beraber kullanıldığı filin manasına uygun olarak tabii çeşitli hususi ifadeler görünür. Bu hususi, bu çeşitli kullandığı fonksiyonları şu gibi ifadeler etrafında toplanır: Uzaklaşma, Çıkma, Yer, Ayrılma, Menşe, Cins, Terkip, Başlama, Mahrumiyet, Yokluk, Vasıta, Zaman, Sebep, Tarz, Ölçü, Değer, Kıymet, Bedel, Parça, Kısım, Karşılaştırma, Korku, Ürküntü, Hoşlanma, Vazgeçme, Aitlik, Çeşit, Vasıf, Tercih, Görüş, Noktainazar vb.* (1998: 235)”

“*Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*” adlı kitabının “Çıkma Durumu” başlığında; “*Türkiye Türkçesinde dil benzeşmesinde ve ünsüz uyumuna bağlı olarak –DAn ekiyle karşılanan çıkma durumu, kelime gruplarında ve cümlede,*

filin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan ad durumudur.” diyen Zeynep Korkmaz (2003 b : 301), ekin işlevlerini 21 madde hâlinde sıralamıştır. Bu işlevler arasında karşılaştırma işlevi de bulunmaktadır. –DAn ekinin, eklendiği adla daha sonra gelen nitelik ismi arasında karşılaştırma ilişkisi kurduğunu belirten Korkmaz, şu örnekleri verir: *Eskisinden daha çok dillendi sazın; Cennette ekmek kadayıfından bol ne var demişti.* (2003 : 310)

Ahmet Buran “*Anadolu Ağzlarında İsim Çekim Hâl Ekleri*” kitabında çıkma hâli ekinin karşılaştırma derecesi de kurduğunu “*yarimin yanağı ğandan ğırmızı, irengin güzeldi gülden lalâdan*” örnekleriyle anlatır (1996: 225). Buran, çıkma hâli ekiyle yapılan ikilemelerin bulunduğunu da “*daş yarıldı başdan başa, olur mu böyle ğarşudan ğarşuya, günden güne sararıp solmuş*” örnekleriyle gösterir (1996: 231).

“*Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*” adlı kitabında “*Çıkma durumunda bir sözcük kendinden sonra kullanılan sıfatların anlamlarına üstünlük gücü katarak bir karşılaştırma öbeği kurar.*” diyen Gülsel Sev, ekin bu işleviyle ilgili şu örnekleri verir: *-İğar illigde iğar kağanlığda yığ kıldım Köktürkçe); Vajırda ötvi (elmastan keskin) biligligim tüzünüm yaqrükum (Uygur Türkçesi); Cefa toldı taştı teñizdin eđiz (denizden engin) (Karahanlı Türkçesi); atımda ‘ucbge atıglı ‘ibâdetdin sevgürek turur.(Harezmi Türkçesi); ...ıldan yinçgerek, ılıçtdan yitirek, közğüden açuğraq, tünden arañğurak her bir antarası andan üç miñ yıllı yol turur. (Kıpçak Türkçesi); Likin ol vâdi nihâyetdin uzun. (Çağatay Türkçesi) vd. örnekler. 2007: 439-440).*

Türkçedeki hâl eklerinden –DAn’ın kapsamını tespit etmeye çalışan Zehra Karaecer, “Türkçedeki –DAn Durum Eki Sadece Çıkmayı mı İçerir?” adlı makalesinde ekin bağlam içindeki anlamlarını sıralar. Karaecer “Ayşe Mehmet’ten kısadır. Kardan beyazdı.” örneklerinde ekin, benzetme ve karşılaştırma ifade ettiğini belirtir (2006: 474). Pekiştirme işlevi hakkında ise bilgi vermez.

İlknur Karagöz, “*Tarihî Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme*” adlı doktora tezinde çıkma grubunu örneklerle şöyle değerlendirir:

“Bilhassa Uygurca metinlerde, grubun isim unsurları vasıf gösteren kelimenin tekrarına dayanmaktadır. Anlamın daha kuvvetli ifade edilmesini sağlayan bu tür yapılar, dönemin üslup özelliği hâline gelmiştir: arıg + da arıg ‘temizden (daha) temiz’, asag + da asaglıg ‘faydalıdan (daha) faydalı, çok yararlı’, tering + de tering ‘derinden (daha) derin’ vs. Aynı yapı ve işleyişe sahip örneklerle Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de rastlanmıştır: köp + din köp ‘çoktan (daha) çok, pek çok’, ince + den ince ‘inceden (daha) ince, pek ince’(2003: 278).”

Karagöz, ayrıca Uygur Türkçesi başlığında “*Aynı kelimenin tekrarı ve*

uzaklaşma hâli islevindeki -TA (bulunma hâli) ekiyle kurulanlar” ifadesi altında aşağıdaki örnekleri verir:

arığ + da arığ ‘temizden (daha) temiz’

“yalbarmaklıg kşantı kılmaqlıg arıgda arıg süzüük suv üze yumakdın arıtınmakdın ötrü” (yalvarmaklı, af dilemekli, temizden (daha) temiz, süzülmiş su ile yıkanmaktan arıtmaktan dolayı)

artuk + ta artuk “fazladan (daha) fazla, çok fazla, haddinden fazla”

anıñ ara artuk ta artuk biş ajun tınlıglar öze isig amrak köñüli turur” (Bu arada, bes varlık seklinde bulunan yaratıklar için haddinden fazla sıcak, müsfik duygular (köngül) besler.)

asag + da asaglıg ‘faydalıdan (daha) faydalı, çok yararlı’

“men yime gaudami katun ka asa g da asa glı g erür.” (ben gene kraliçe Gautamî’ye (hizmette) faydalıdan (daha) faydalıyım.)

başdınkı + da başdınkı ‘bastakinden (daha) bastaki, en bastaki’

“m(e)n başdınkıda başdınkı y(i)ti süzüük köngülüm üze ol ol tnl(ı)glarıg ölürtmiş ayıg kılınçka ökünü katınu..” (ben en bastaki keskin, temiz gönlümle, o canlıları öldüren kötü davranışa pisman olarak.)

“kutlug da kutlug kitumati atlıg kent uluşta” (bahtiyarlar bahtiyarı Ketumatî adlı şehirde)

tering + de tering ‘derinden (daha) derin’

“tnl(ı)glarıg teringde tering yinçge nomlar içinte kigürmek yme kayu erür tip tiser” (canlıları derinden (daha) derin, ince öğretiler içine sokmak nasıldır dersen...)

“tnl(ı)glarıg teringde tering yinçge nomlar içinte kigürmekke tayanıp” (canlıları derinden (daha) derin, ince öğretiler içine sokmaya tekabül eder (?))

yarlıg + da yarlıg ‘sefilin sefili, en sefil’ “irinç yarlıg da yarlıg men karı kul boltum” (Ben sefilin sefili, ihtiyar bir kul oldum.)

yavaz + ta yavaz ‘kötünün kötüsü’(2003: 280-282)

2. Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde Pekiştirme İşlevli -DAn Eki

Zühâl Yüksel’in “Kırım Tatar Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi” adlı kitabında -DAn çıkma hâli ekinin tekrarlı kelimelerde kullanılışı ve sıfatlar arasında karşılaştırma ilişkisi kurması şöyle ifade edilmiştir:

“Tekrar edilen ismin birincisine çıkma hâli eki getirilerek mübalâğa, kuvvetlendirme işlevi verilir: Özenni keçmek için, doğrudan doğru azırlıq başlandı (Nehri geçmek için doğrudan hazırlığa başlandı); Soñ soñundan olar yavaştan çekilip, yerine büyükten de büyük raqı şişesi keldi (Sonunda onlar yavaşça çekilip, yerine çok büyük rakı şişesi geldi); Albasanıñ ta dağ eteklerine barıp tayanğan sekizyüz gektarlıq uzundan-uzun tarlanı seyrettiler

(*Ta, Albasa'nın dağ eteklerine varıp dayanan sekiz yüz hektarlık çok uzun tarlalarını setrettiler*)(2005: 236-244).”

“Kırım Tatar Türkçesinde İsim Çekimi: Çıkma Hâli” adlı makalelerinde Arzu Sema Ertane Baydar ve Turgut Baydar, ekin ses yapısını, isimlerle ve zamirlerle kullanımını, işlevlerini örnekleriyle açıklar: “*Dereden tepeden söz ketirip, Kırimlıları kabaatlagan edin. Dereden tepeden söz getirip Kırimlıları suçlamıştın. Olarnen birden birge razı olsan, istegenlerini yapsan başına çıkarlar. Onları birdenbire kabul etsen, istediklerini yapsan başına çıkarlar.*” örnekleriyle ekin tekrar grubu oluşturduğu belirtilen yazıda ekin pekiştirme işlevinden söz edilmez (2005: 45-66).

Rusça yazılmış Kazan Tatar Türkçesi Grameri’nde “başlangıç durumu” olarak geçen ekin, fiilin yapılış yönünü, zamanını ve sebebini göstermek için kullanıldığı belirtilir. Pekiştirme işlevine ise değinilmez (TG II, 1993: 52-53).

Ferit Hakimcan, “*Tatarca Dilbilgisi*” adlı kitabında bu hâl ekinin Kazan Tatar Türkçesinde “bir yerden ayrılma” bildirdiğini ifade ederek *Ûyniñ aldınnan ütti “evin önünden geçti”, Kazan suvı küpürinnen çıktık. “Kazan Suyu’nun köprüsünden geçtik”, Süyimbike manarası kızıl taştan salıngan. “Süyimbike minaresi kırmızı taştan yapılmıştır”*(1995: 18) örneklerini verir; ekin işlevlerinden söz etmez.

-DAn çıkma hâli eki, *Hezîrgî Başqurt Tîli (Bugünkü Başkurt Dili)* adlı kitapta Sığanaq kiliş “çıkma hâli” olarak adlandırılmakta, kullanım şekliyle ilgili açıklamalar yapılmaktadır. Ekin karşılaştırma ve pekiştirme işlevi bu maddelerde yer almamıştır (HBT, 1986: 184-185).

3. Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde -DAn Eki ile Yapılan Pekiştirmeler

-DAn çıkma hâli eki, Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde pekiştirme işleviyle yaygın olarak kullanılır. Tekrar edilen kelimelerden ilkinin sonuna -DAn eki getirilir. Ortaya çıkan kelime grubu anlamı pekiştirilmiş bir isim, sıfat veya zarf olarak kullanılır.

a) Kırım Tatar edebiyatından örnekler:

Kırım Tatar Türkçesinde günlük konuşmalarda -DAn ekinin pekiştirme örneklerine; “*şekerden şeker kızçığı, çoqtan çoq sağoluñız, çoqtan çoq teşekkür etemiz*” şeklinde rastlanmaktadır.

Kırım Tatarca-Rusça Sözlük’te de: *birden-bir* (Üseyinov, 2005: 46), *dülberden dülber, güzelden güzel* (Üseyinov, 2005: 68) ifadelerinde aynı pekiştirme vardır.

“Kırım Tatar Efsaneleri” kitabında şu örnekler, -DAn ekinin pekiştirme işlevini yansıtmaktadır:

“*Ali babanıñ çoqtan çoq keskin bakışları Arzını titrete, qorquza eken.* -Ali babanın çok keskin bakışları Arzı’yı titretiyor, korkutuyormuş (Arzı kız efsanesi -Qırımtatar Efsaneleri Aqmescit, Tavriye Neşriyatı, 2004, s.7).

Elbet, er bir allı-taqtalı adamnıñ çoqtan çoq qoy sürüleri olğan soñ, olarnı baqacaq çobanlar da olmalı. - Elbette, hâli vakti yerinde insanın sayısız sürüleri olduktan sonra onlara bakacak çobanları da olmalı (Qurban Qaya- Qırımtatar Efsaneleri Aqmescit, Tavriya Neşriyatı, 2004, s.38).

O qadar razı ki, atta biden bir qızı Emineni Üseyinge aqayğa bermekni işandıra. -O kadar memnun ki, hatta biricik kızı Emine’yi Hüseyin’e vermeye (ile evlendireceğine) inanıyor (Qurban Qaya- Qırımtatar Efsaneleri Aqmescit, Tavriya Neşriyatı, 2004, s.38).

Kırım Tatar edebiyatında başka eserlerde de bu tür örneklerle karşılaşmak mümkündür:

“*Doğrudan-doğru begenmedim...* -Doğrusu beğenmedim (Uriye Edemova, Ömürlük Yanımdasın, Taşkent 1977: 76).

Şeydeniñ uzundan-uzaq añlatıvları onıñ yüregindeki suvuq ağırlıqını daa da ağırlaştırdı. -Şeyde’nin uzun uzadıya anlatmaları onun yüreğindeki soğuk ağırlığı daha da ağırlaştırdı (Ayder Osman, Tanış Közler, Taşkent 1975: 85).”

Kırım Tatar edebiyatının son dönemde yetiştirdiği en mühim şahsiyetlerinden biri olan Şakir Selim’in şiirlerinde -DAn ekiyle pekiştirme örnekleri şöyledir:

-*Coya yazdım şu an esimni*
Köz yumma kız, bötenden-böten
(Selim, 1974: 34)

“Kaybetmek üzereyim şu an aklımı
Göz yumma kız tamamen”

-*Yeter! -deyle, kemaneci boldurdi,*
O çalmaycaq bedavadan-bedava.
(Selim, 1982: 15)

“Yeter diyorlar, kemaneci yoruldu,
O çalmayacak bedavaya (boşuna)”

-*Dünyada matemniñ episi ağır,*
Episi yanıqlı, episi tüşkün.
Episine könemiz, etemiz sabır,
Tek yırcı matemi müşkülden-müşkül.
(Selim, 1982: 27)

“Dünyada matemnin hepsi ağır
Hepsi acıklı, hepsi düşkün.
Hepsine dayanıyoruz, sabrediyoruz
Sadece şarkıcının matemi en müşkül.”

Aqçil-mavı ateş bağıında
Bir-birine sıyıqışıp baş,
Em de yırlap aqrın-aqrından
Tura edi dülber kız ve yaş.
(Selim, 1982: 17)

“Beyaz mavi ateş bağıında
Birbirine sokulup baş
Hem de mırıldanarak en yavaş şekilde
Duruyordu güzel kız ve delikanlı.”

b) Kazan Tatar edebiyatından örnekler:

Kazan Tatar gramerlerinde –Dan ekinin pekiştirme ve karşılaştırma işlevine değinilmez. Kazan Tatar edebiyatının en müstesna temsilcisi Abdullah Tukay’ın şiirlerinde bu ekin, pekiştirme işlevli şu örneklerine rastlanmaktadır:

“Karşılaştırma” işlevine örnekler:

- Süiyem kevserden eħla irnñiznī* “Severim kevserden tatlı dudağınızı”
(Özkan, 1994: 188 “Tatar Kızlarına” şiiri)
- Senñ hñsnñ, dñrs, her medħi yñkli* “Güzelliğın doğrusu övgülere değer
Velekin cir kızı sennen süyñklī Ancak yeryüzü kızı senden daha sevimlidir.
(Özkan, 1994: 200, “Ėur Kızına” şiiri)
- Her Ėıyaldan tatlıdır millet Ėıyalı lemaħal;* “Her hâyalden tatlıdır millet hâyali her yerde
Bu Ėıyalattan kelñ, ger kelse meclubiyetñm. Bu hâyalden gelir, eğer gelirse mecnûniyetim”.
(Özkan, 1994: 212 “Milletke” şiiri)
- İşan eytñr: “Ükñrme,* “Şeyh der: “Anırma,
Min sinnen de bay elī Ben senden de zenginim”.
(Özkan, 1994: 222 “Maktanışu” şiiri)
- Bulsañ sin Ėayvan nadan,* “Olsan sen hayvan ve nâdan
Sinnen bigrek min nadan, Ben senden daha çok benim nâdan”
(Özkan, 1994: 222 “Maktanışu” şiiri)
- İçerler kannarın ehl-ī kulñbññ, çñnki kan içmek* “İçerler kanlarını gönül ehli olanların; kan içmek
Ėelevatorlıdır anlarça şikerden hem de Ėelveden. Daha tatlıdır onlara şekerden ve helvadan”
(Özkan, 1994: 248 “Hürriyete” şiiri)

Pekiştirmelere örnekler:

- Güzelsññ sin, matursññ sin, matursññ,* “Güzelsin, güzelsin sen, güzel,
Maturlarññ maturnnan matursññ Güzeller güzelinden daha güzelsin”
(Özkan, 1994: 200, “Ėur Kızına” şiiri)
- Bul sin galiyil-galden gali,* “Yücelerden yüce ol, Tatar;
Sizññ bit ikbal, Tatar. Senindir ikbâl, Tatar.”
(Özkan, 1994: 252 “Tartar Küşu Öter” şiiri)
- Kardan ak, sñtten de agrak, aktan ak,* “Kardan ak, sütün de beyaz, aktan ak;
Padişah açtı “mñnañıs” nam kanat. Padişah açtı “Manifesto” adlı kanat.”
(Özkan, 1994: 893 “Ülug Yubiley
Mñnasebetñle Ėalñk ümitlerñ”) ”

Ayrıca İdil-Ural-Kırım coğrafyasının en meşhur destanlarından Edigey’in Kazan Tatar varyantında da ekin pekiştirme işlevinde kullanıldığı örnekler şunlardır:

*Kıldan kılın totturdı,
Kıldan kıl çip taktırdı.*

Elden ipini tutturdu,
Kıldan ince ip taktırdı.

Sulti, tarihsiz yayın: 48

*Tuyūñnan tuyın kıldırıp,
Anı da siña biriyim*

Toyundan toy (düğününden düğün) kıldırıp
Onu da sana vereyim.

Sulti, tarihsiz yayın: 49

c) Başkurt edebiyatından örnekler:

Tıpkı Kazan Tatar gramerlerinde olduğu gibi Başkurt gramerinde de –DAn (-nAn, -zAn) ekinin pekiştirme ve karşılaştırma işlevlerine değinilmemiştir. Başkurtların ünlü şairi Mecit Gafurî’nin şiirlerinde rastlanılan pekiştirme ve karşılaştırma örnekleri şöyledir:

*-Küñdüzüm tūñdān qaranğı, ul yanımda bulmaha,
Kükräğimdä ut da yanmay, ul külip yandırma.*

“Gündüzüm geceden karanlık, o yanımda olmasa
Göğsümde ateş de yanmaz, o gülüp yandırmasa.” (Gafurî, 2011: 65)

*Ul bülündarza säskäler bîrbîrîhîñän matur,
Bil hanalğan nemelerzîñ hämmähîñän hin matur.*

“O ovalarda çiçekler birbirinden güzel
Bu salınan şeylerin hepsinden de sen güzel(sin).” (Gafurî, 2011: 68)

*Bik matur bik kiskî ayı, küktägî yündüzzeri!
İş kitirlik bit ferîştänän dä matur qızzeri.*

“Öyle güzeldir ki göğün gece ay ve yıldızları!
Akıl alır ferîşteden de güzel kızları! (Gafurî, 2011:103)

*Qay bîrîvhî ısın ğaşıqtarzîñ yüräğîñän qızıl,
Qay bîrîvhîñän mûhâbbât uttarı tügîlip tûra.*

“Kimisi gerçek âşıkların yüreğinden daha kızıl
Kimisinden aşk ateşi saçılır.” (Gafurî, 2011: 105)

*Mûhâbbât mîñän tulğan saf küñilder daryadan da kiñ,
Bütün küzgä kürîngän nâmâlärzen dūnyanan da kiñ,*

“Sevgi ile dolan gönüller, deryadan da geniştir
Göze görünen her şeyden ve dünyadan da geniştir.” (Gafurî, 2011:153)

Miras İzilbayev'in *Arzaqlı Şahistär Türmüşü "Yulay Ulı Salavat"* adlı kitabından ekin bu işlevine şu örnekleri gösterebiliriz:

"*Läkin yañınan-yañı hizmättäp üşü asılğa birär azımlap bulha la yaqınaya barırğa, Salavatıbiz şahis'in küp yaqlap dürüş kävzäländir'vgä intıla barırğa tiyiştir* (1994: 5). Lakin en yeni hizmetler bu esas mevzuya yakınlaşmak için önemli adımlar olsa da Salavatımızın şahsına oldukça yakınlaşmak ve doğru bir şekilde ona doğru yönelmek gerekir.

Zamandar üt'v minän, Salavat Yulayäv şahis'i büyüktän büyükkä äwirilä bara (1994: 6). Zaman geçtikçe, Salavat Yulayev'in şahsı ululaşmaya (yücelmeye) başladı

Avılda molla vazifahın ütäwsi Näbi Käbirizñ haliqqa bik usal fikirzä bulıwın Salavat turanan-tura äytä in'i (1994: 61). Köyde molla vazifesini gerçekleştiren Nebi Kebir'in halka çok kötü fikirler aşıladığını Salavat doğruca söylüyordu.

Sonuç

Türk dilinde öncelikle çıkmayı, ayrılmayı ifade eden *-Dan* eki tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde de pekiştirme işlevinde kullanılmaktadır. Bu pekiştirme, adı geçen lehçelerde, kavramlar arasında yapılan karşılaştırma sırasında *-Dan* ekinin, tekrar edilen iki kelimedenden birincisinin sonuna eklenmesiyle yapılır: *dülberden dülber* vb. Ancak ekin bu işlevi Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinin bugünkü gramer kitaplarında yer almamakla birlikte sözlü ve yazılı edebiyatlarında da sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu durumdan hareketle Türk lehçeleri öğrenilirken ve lehçeler arası aktarmalar yapılırken, hâl eklerinin temel işlevleri yanında başka işlevlerinin de olabileceğine özellikle dikkat edilmelidir.

Kaynaklar

- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara
- BAYDAR, Arzu Sema (2005), "Kırım Tatar Türkçesinde İsim Çekimi: Çıkma Hâli", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sayı 27, Erzurum (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı)
- Başkurt Halk Folkloru Epos: Destanlar Ve Epik Şiirler*, (2006): VIII. Cilt, Ufa
- BURAN, Ahmet (1996), *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim Hâl Ekleri*, TDK Yay. Ankara
- ERASLAN, Kemal (2012 a), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara
- ERASLAN, Kemal (1999 b), *Çıkma Hâli (Ablatif) Ekinin Oluşumu*, 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996, TDK Yay. Ankara
- ECKMANN, János (2005), (Günay Karaağaç) *Çağatayca El Kitabı*, Akçağ Yay. Ankara

- EDEMOVA, Uriye (1977), *Ömürlük Yanımdasın*, Taşkent
- ERGİN, Muharrem (1998), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul
- GABAİN, A.Von (1998), “Codex Cumanicus’un Dili”, *Tarihî Türk Şiveleri (Haz. Mehmet Akalın)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 161, Seri: IV-Sayı A. 43, Üçüncü Baskı, Ankara
- GÜLSEVİN, Gürer (2007), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay. Ankara
- HAKİMCAN, Ferid (1995), *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara,
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997), *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3405 Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- Hezîrgî Başqurt Tili (Bugünkü Başkurt Dili)*(1986), Başqurtistan Kitap Neşriyatı, Üfü
- KARACAER, Zehra (2006), *Türkçedeki –Den Durum Eki Sadece Çıkmayı Mı İçerir?* T.C. Maltepe Üniversitesi 20. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri, Maltepe Ün. Yay.
- İZİLBAYÄV, Miras (1994), *Arzaqlı Şahistär Türmüşü “Yulay Ulı Salavat”*, Kitap Neşriyat, Üfü (Ufa)
- KARAHAN, Leylâ (2012), “Türkçede “–Dan Biri” Yapılı Kelime Grupları Üzerine” Dil Araştırmaları, Sayı 11, Güz 2012
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay. Ankara
- Kırım tatar Efsaneleri (Haz. Uriye Edemova) Aqmescit, Tavriye Neşriyatı, 2004, S.7.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1998), “Karahanlı Türkçesi”, *Tarihî Türk Şiveleri (Haz. Mehmet Akalın)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 161, Seri: IV-Sayı A. 43, Üçüncü Baskı, Ankara
- Mecit Gafuri Şiirler* (2011), Türksoy Yayınları, Ankara
- OSMAN, Ayder (1975), *Tanış Közler*, Taşkent
- ÖZKAN, Fatma (1994), *Abdullah Tukay’ın Şiirleri*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay. Ankara
- SELİM, Şakir (1976), *Aqbardağ*, Taşkent
- SELİM, Şakir (1982), *Sevgi Alevi*, Taşkent
- SEV, Gürsel (2007), *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*, Akçağ Yayınları, Ankara
- SULTİ, Rüstem (Tarihsiz Yayın), *Edigey*, Türksoy Yayınları, No: 10
- Tatarskaya Grammatika II (Morfologiya)* (1993), Kazan.
- TEKİN, Talat (2003), *Orhun Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizi 9, İstanbul
- ÜSEYİNOV, S.M (2005), *Kırım tatarca-Rusça Lugat*, Simferopol.
- YÜKSEL, Zühâl (2005), *Kırım Tatar Türkçesi (Ses Ve Şekil Bilgisi)*, Ankara
- VARDAR, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul